Türkbilig, 2018/36: 187-202.

FÜYÛZAT DERGİSİ VE 1905 SONRASI AZERBAYCAN`DA TÜRKÇE MESELESI

Zemine ZİYAYEVA*

Öz: *Füyuzat Dergisi 1906-1907 yılları arasında Bakü`de 32 sayıdan ibaret olarak yayımlanan "edebî, fennî, siyasî, ictimaî, müsevver, haftalık Türkçe mecmua-yı İslamiyedir." Derginin naşiri Ali Bey Hüseynzade, mali destekçisi ise Azerbaycan`da 1900`lü yıllardan itibaren birçok gazetenin neşrine destek olan, yeni okulların faaliyete geçmesinde rol oynayan hayırsever, milyoncu Hacı Zeynalabidin Tağıyev`dir.*

Füyuzat, Ali Bey Hüseynzade`nin 1905 yılında neşrettiği Hayat gazetesinin devamı bir periyodiktir. Dergi, dönemin siyasî, kültürel, edebî konularına dokunması yanında sosyal konularda da çalışmalar neşretmiştir.

Derginin ele aldığı güncel meselelerden birisi de dönemin tartışılan konusu edebî dil meselesidir. Makalede, 1905 yılından sonra Azerbaycan`da yaşanan dil sorununa eğilmiş, Füyuzat bağlamında Türkçe meselesi irdelenmeye çalışılmıştır.

***Anahtar Kelimeler**: Azerbaycan, Füyuzat Dergisi, edebî dil, Türkçe, Hüseyinzade Ali Bey*

Fuyuzat Magazine and the issue of Turkish in Azerbaijan after 1905

***Abstract**: Fuyuzat magazine was published in Baku between 1905-1907, with 32 issues as "literary, scientific, political, social, weekly – periodic Islamic – Turkish journal". The journal was edited by Ali Bey Huseynzadeh, and financed by Haji Zeynelabidin Tagiyev – the industrial magnate and philanthropist who supported the publication of several newspapers since 1900 and had an important role in opening new schools in Azerbaijan. Fuyuzat journal was the periodic continuation of the newspaper "Hayat" which was published in 1905 by Ali bey Huseynzadeh. The journal published articles that focused on political, cultural, literary as well as the social problems of the period. One of the actual issues of those years was literary language. This paper focused on the problem of literary language in Azerbaijan after 1905 and examined the use of Turkish language in the context of Fuyuzat.*

***Key words:** Azerbaijan, Fuyuzat magazine, literary language, Turkish, Ali bey Huseynzadeh*

Giriş

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya`da yaşanan sosyal ve siyasî hareketlilik Rusya Müslümanlarının kültürel ve fikrî hayatlarını büyük oranda etkiler. Bu hareketlilik yanında Osmanlı İmparatorluğu ve İran`da yaşanan meşrutî gelişmeler, edebî ve kültürel yenilikler, sosyal hayattaki değişiklikler Rusya'nın siyasî sınırları içinde yaşayan Müslüman-Türk halklarını etkileyen diğer faktörlerdi. Rusların uyguladıkları sert politika karşısında milletleşme süreçlerini tamamlayan, hatta yeni devletlerin ve özerk cumhuriyetlerin ortaya çıkışını hazırlayan bu süreç, başlangıçta millîliği ve moderniteyi hızlandıran birçok faktörle paralel yürür.

* Dr., Xəzər Universiteti. Bakü/AZƏRBAYCAN. E-posta: ziyayevaz@hotmail.com

Makale Geliş Tarihi: 20.09.2018 - Makale Kabul Tarihi: 17. 11. 2018

Rusya müslümanlarının edebî, siyasi, sosyal hayatlarındaki hareketlenmeler milletleşme süreçlerinin tamamlanmasına ivme katar, kültürel hayattaki değişmelerin istikametini batıya yöneltir. Moderniteyi hızlandıran dinamiklerden bir de dildir. Türk ittihadının temelinde duran edebî dil tartışmaları 1905 yılından itibaren matbuatta sıcak tutulan bir mesele olur.

Edebî Türkçe meselesi sadece matbuat organlarının sayfalarında tartışılmıyor. Türkler arasında modernleşme yoluyla bilinçlenmeyi, millet şuurunu yerleştirmek için, halkı cehaletten kurtarmanın yollarını arayarak eğitime önem veren ve eğitimle Türk modernleşmesini hızlandırmaya çalışan Türk aydınları, Türkler arasında dil birliği meselesini matbuatla birlikte okullarda verilen eğitimle de tamamlamaya çalışırlar. 1906-1907 yılları arasında Rusya Müslümanlarının aydın kesimi çeşitli amaçlarla bir araya gelerek birçok toplantı yapar. 15 Ağustos 1905 yılında geçekleşen Rusya Müslümanlarının Birinci Toplantısı devlet tarafından izin verilmemesine rağmen yapılır. Onu takip eden 3. Toplantı ise 16-21 Ağustos 1906 tarihinde gerçekleşir. 3. Kongre Umum Rusya Müslümanlarının ilk aleni toplantıları yönüyle ehemmiyeti haiz olmakla birlikte resmî izne dayandığı için de diğerlerine göre kalabalık bir kongre olarak değerlendirilebilir. (Devlet 1999:109). Toplantının en önemli konularından biri eğitim meselesidir. 32 maddeden oluşan bu eğitim raporunun 30. maddesi "Edebî Türk Dili"yle ilgilidir. (Zenkovsky 1971: 78; Devlet 1999:112-113) Türk dilinin ortaokullarda mecburî ders olarak okutulması meselesini gündeme getirip, kongrenin ele aldığı meseleler kapsamına dahil etmesi 3. kongreyi diğer toplantılardan önemli kılar.

Tarihî kayıtlara Rusya Türklerinin alfabe ıslahatı sebebiyle toplanmış bir kongre olarak geçen I. Bakü Türkoloji Kongresi (1926) de edebî dil meselesini gündeme taşır. Somoyloviç, Berdiyev, Cebiyev ve Ömerov gibi bilim adamlarının edebî dille ilgili ilginç tezleri mevcuttur. Ağamalıoğlu'nun başkanlığında 15 Mart tarihli 15. toplantıda edebî dile dair görüşmeler sürdürülür. Bu toplantıda Gabitov ve Hakimov Tatar Türkçesiyle, Köprülüzade Mehmet Fuad ise Türkiye Türkçesi ile konuşma yapar. (Nerimanoğlu, Ağakişiyev 2006: 291-300).

XX. yüzyılın ilk yıllarında edebî dil tartışmalarına aktif olarak iştirak eden ve bu anlamda bir ekol oluşturan Hayat (1905-1906) ve Füyûzat`ın (1906-1907) kurucusu Ali Bey Hüseynzade (1864-1940) ve adı geçen gazete ve dergiye sıkça yazan Hasan Sabri Ayvazov da (1878-1938) Kurultay'a iştirak etmiştir. Ayvazov "Türk qavımlarınıñ yazı, til ve imlâce parçalanmaması ve hepimizin bir yol ile kitmemiz içün eski elifba ve imlâda qalmalıyız, yahut hepimiz birlikte bir asriy elifbaya keçmeliyiz. Bence asriy elifbaya keçilmelidir" gibi bir açıklamayla kongrede düşüncesini ortaya koymuş, Türk halklarının dil ve imlâ bakımından parçalanmamaları için bütün Türklerin aynı alfabeyi kabul etmeleri gerektiğini savunmuştur.[1]

---

[1] Geniş bilgi için bkz: Birinci türkoloji kongresi. Hasan-Sabri Ayvazofın nutgu: http://5daqqa.blogspot.com/2014/05/birinci-turkoloji-kongresi-hasan-sabri.html) (erişim tarihi: 05. 03.2014)

*Maarifçi: Sözü edilen dönemde, cemiyette ve din anlayışında yenileşmeyi, ıslahatı arzu eden ve bu yolda özellikle eğitim alanında çalışmalar yapan, eğitici fikrî, edebî, ilmî eserler yazan, aynı ideallerle gazetecilik yapan aydınlara Azerbaycan Türkçesi'nde, aydınlanma çağı münevverleri manasına "maarifçiler" denilmektedir. (Yavuz Akpınar, Çağdaş Türk Edebiyatları-I, Anadolu Universitesi Yayınları 2013,s.11)http://www.academia.edu/5285913/%C3%87A%C4%9EDA%C5%9E_T%C3%9

Devlet terörünün hüküm sürdüğü Sovyetler Birliği döneminde, bu düşüncenin sahipleri Türkçülük ve İslamcılık yaptıkları gerekçesiyle uzak ve ıssız yerlere sürülmüş, aç bırakılmış, hapse atılmış veya kurşuna dizilmişlerdir. Bu ideolojinin tarihî süreci incelendiğinde Füyûzat ve Ali Bey Hüseynzade'nin Füyûzat'tan önce yayınladığı Hayat gazetesi bu ideoloji için gerçek anlamda bir kürsü vazifesini yerine getirmiştir. Uluslaşma sürecinin tezahürü olan dil olgusuna, Rusya Türkleri arasında yaşanan dil tartışmalarına kendilerince bir çözüm getirmeye çalışan Füyûzat ve Füyûzatçılar inandıkları ülkünün ifadesini İstanbul Türkçesi'nde görmüş ve dil tartışmalarını dilde ittihat teziyle çözmek istemişlerdir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Azerbaycan`da yaşanan toplumsal değişiklikler, yeni fikirli insanlar, başka bir ifadeyle I. Yeniler (Azerbaycan düşünce tarihinde maarifçiler olarak bilinir)*, toplumu cehaletten kurtarmanın yollarını aramışlar. Cehaletin yaşandığı Müslüman-Türk toplumunda geri kalmışlığın sebepleri araştırılmış, kültürel faaliyetlerin gelişmesi için çaba sarf edilmiştir.

XIX. yüzyılın son 10 yılı ve XX. yüzyılın başlarında yetişen aydın kesim (bu aydınları II. Yeniler olarak addetmek mümkündür), fikrî yönümlü değişikliklerin peşinden gitmekle yetinmemiş, toplumda fikir harekatlarının oluşmasını ve siyasî fikirlerin toplum hayatına yerleşmesini de amaç edinmişlerdir. Bu yeni ekolde (II. Yeniler) dönemin birçok siyasî ve tarihî şahsiyetinin adını zikretmek mümkündür: Ali Bey Hüseynzade (1864-1941), Ali Merdan Bey Topçubaşov (1862-1934), Ahmet Ağaoğlu (1869-1939), Hasan Bey Zerdabî (1837-1907), Memmed Ağa Şahtahtinski (1846-1931), Celil Memmedguluzade (1869-1932) gibi aydınlar Azerbaycan düşünce tarihinde önemli vazifeler üstlenmişlerdir.

Siyasi-İctimai Yeni Bir Derginin Teşekkülü

XX. yüzyılın birinci on yılında Rusya Türkleri arasındaki sosyal ve kültürel hareketlenmeler, eğitim alanında ortaya çıkan yeniliklerin bir önceki yüzyıla göre artan hızı, farklı kültürel ve siyasal ortamlarda eğitim alan insanların ülkeye dönüşü ve onların temsil ettikleri ideolojik akım, Rusya müslümanlarının fikrî yapılarının biçimlenmesine ve millî bilincin uyanmasına hız katar.

Bu siyasi muhitin ortaya çıkardığı Füyûzat dergisi 1906-1907 yılları arasında Bakü`de 32 sayı olarak yayımlanan " edebî, fennî, siyasî, ictimaî, müsevver, haftalık Türkçe mecmua-yı İslamiyedir." Derginin naşiri Ali Bey Hüseynzade, mali destekçisi Azerbaycan`da 1900`lü yıllardan itibaren birçok gazetenin neşrine destek olmuş, yeni tip okulların açılmasında büyük emeği geçen, hayırsever, işadamı Hacı Zeynalabidin Tağıyev`dir (1823-1924).

Füyûzat etrafında toplanan devrin önemli fikir ve sanat adamları Azerbaycan'da millî şuurun uyandırılması sürecini başlatmış, dergiyi ideolojilerinin (Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak) taşıyıcısı boyutunda düşünmüşler. Füyûzatçılık Azerbaycan'da romantizmin, ortak Türk dilinin, ortak edebî dil anlayışının, İslamcılığın, millî meselelerde Farslaşma ve Ruslaşmaya karşı Türkçülük ideolojisinin tebliği demekti (Yıldırım 2013 :153)

CRK_EDEB%C4%B0YATLARI-I_ANADOLU_%C3%9CN%C4%B0VERS%C4%B0TES%C4%B0 (erişim tarihi 11.04.2014)

Dergi, edebî dil meslesini birincil mesele olarak kabul eder, mesleyi sayfalarında tartışmaya açar. Füyûzat mensupları mahalli dilin üstünde bir dil kullanır. Füyûzatçılar edebiyatı dili zenginleştirme aracı olarak görür, dilin edebîliğine ve zenginliğine önem verir, dilde ortaklık düşüncesinden hareket ederler. Nitekim Ayvazov bu edebîlikte Osmanlı Türkçesinin işlenmişliğinden bahseder: “Osmanlıların bugün kullandıkları lisanın aslı Çağatay lehçesi ise de çalışmışlar çabalamışlar, Araptan almışlar, Farsîden ehz etmişler, kendisine güzel bir süs vermişler, mükemmel bir lisan sahibi olmuşlar.” (Füyûzat 1907: 16/253). Osmanlıcanın Kırım'da “temim” edildiğini ifade eder. Aynı zamanda Kırım`daki fikrî yapının oluşmasında Osmanlı üdebasından ve muhitinden söz ederek “maarif, medeniyyet sözleri, terakki fikri Kırım`a Türkiye`den aks etmedi mi?” diyerek Osmanlı Devleti’nin Kırım üzerindeki kültürel tesirine vurgu yapar. Osmanlıların kullandıkları lisanın edebîliğinden hareketle standart ölçütlüğünü savunur (Füyûzat 1907: 16/253).

Türkler arasındaki dil tartışmalarının olumsuz taraflarını İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914) da sık sık dile getirir. Modernitenin temelini eğitimle ilişkilendiren Gaspıralı, dili modernitenin yegane unsuru olarak görür, yayınladığı gazete ve dergilerde ortak dil kullanarak dönemin örnek anlaşma dilini Rusya Türklerine sunar (Akpınar 2001: 1)

İsmail Gaspıralı`nın kullandığı ve yaygınlaştırmağa çalıştığı ortak dile mukabil Türk halkları arasında yerel dillerini tercih eden ve edebiyat ve matbuatta bu dili kullanma eğilimli bir zümrenin de neşet ettiğini belirtmek gerekir. Bu bağlamda sadece Kırım`da değil, diğer Türk halkları arasında da dil tartışmaları görülür. “Tatarcılık” akımı yanında Orta Asya`da da yerel dili kullanma eğilimli aydın zümre yetişir, bu durum Kafkasötesi Türkleri arasında da taraftar bulur (Devlet 1999 : 161-167).

Fikrî harekatların başını çeken dil tartışmaları edebî ve kültürel olmanın yanı sıra, millî bilinçlenmenin doğurduğu bir olguydu. Hasan Sabri Ayvazov bu dil tartışmalarını “Açık yaz, Tatarca yaz!” lakonik/ kısa, fakat anlamda öz cümlesiyle ifade eder. Bu yaklaşım, Rusya Türkleri arasında doğan dil tartışmasının en açık ifadesidir.

“Tatarca yaz” ibaresi dönemin edebî kültürel tezatını yansıtmakla birlikte, Azerbaycan`da iki edebî ekolun temeline duran sorunla ilgiliydi (Füyûzat 1907: 16/253). Azerbaycan muhiti için bu yıllarda Molla Nasreddin (1906-1931) ve Füyûzat dergilerinin hitap ettikleri hedef kitleleri onların dergiye yansıttıkları dil özellikleriyle bizzat ilgiliydi (Uygur 2007: 53-64). Aydın öbekleşmesi, edebiyatta edebî ekollerin oluşması, siyasî bakış açılarının biçimlenmesindeki etkenler bu dergiler etrafında toplanan aydın kesimin kültürel toplumsal fikirleriyle ilgilidir. Fakat ekoller arasındaki gelgitler ve aynı ekolün temsilcisi olmakla birlikte kimi zaman onları eleştirmekten kaçınmayan bir zihniyetle de karşılaşmak mümkündür. Ali Erol başlarda bir Füyûzat yazarı olan Abdulla Şaik’in (1881-1959) kişiliğini yansıtan şu cümleleri yazar: “Molla Nesreddin mecmuesinde C. Memmedguluzade ve Ömer Faig, Mehemmed Hadi`nin ve Müznib`in lisanına ciddi hücumlar yapar ve keskin makaleleri ile dili temizlemeye, sadeleştirmeye çalışırdılar. Fagat Molla Nasreddin`in dili sade ve anlaşılır olmagla beraber cümle guruluşu cehetinden Rus ve Arap gramerinin müeyyen tesiri vardır.” (Erol 2011:1048).

1905 yılından başlayarak fikir akımlarını temsilen dergi ve gazeteler neşredildi. Bu gazete ve dergilerin etrafına toplanan aydınlar savundukları ideolojilerle birbirlerinden ayrılır, onların edebiyata bakışları ve edebî dili kullanma tavırlarında da ciddî

zıtlaşmalar oluşur. Azerbaycan edebiyat tarihinde satirik-realistler ve lirik-romantikler olarak tanımlanan bu zümreler Türk fikir tarihçiliği açısından önemli zeminlerin temsilcileridir. Hudiyev`in "Satirik-realistlerin lirik-romantiklerden bir fergi de bundan ibaretdir ki, birinciler, esasen `yerli` dili edebî dil seviyesine galdırmağa cehd edir, ikinciler ise İstanbul'dan hazır edebî dil getirmeyi tebliğ edirdiler -daha doğrusu, praktik olarag hemin dilde yazırdılar" şeklindeki yorumu karşıt görüşlü aydın kesimin söylemidir (Erol 2011: 1047).

Edebî Dil Olgusu

Edebî dil zarureti neden doğmaktaydı? Böyle bir dil tartışmasını doğuran sebepler nelerdi? Rusya, Azerbaycan Türklerine Kafkasötesi Tatarları derken, onlar kendilerini o mıntıkanın yerel idarelerinden birisi olan Şirvanîler diye adlandırdılar. (Swietochowski 1991:117) Bu, geleneğe bağlılık idi. Aynı tartışma Kazan Tatarları arasında da sürüp gitmekteydi. Hüseynzade, Türk adını ön plana çıkararak, Türk kimliğinden hareketle Türk modernleşmesine gidilecek yolun ortak Türk medeniyeti ve ortak Türk dili vasıtasıyla gerçekleşeceğini kanıtlamaya çalışırdı. Hükümdar adlarının (Cığatay ibn Çingiz, Nogay han, Özbek han, Sultan Osman ibn Ertoğrul, Tatarhan) devlet adları olarak addedilmesini "kusur" olarak değerlendirir, bu adetin terkedilmesi gerektiğini şart koşar (Füyûzat 1907:9/140). Bu, Türk tarihi ve kimliğine yeni bir yaklaşımdı.

İdelojik görüşlerin biçimlenmesinde aracı rolünü üstlenen matbuat, edebî dil meselesini destekler. XIX. yüzyılın sonlarına doğru kısa ömürlü yayın hayatları olan birkaç gazete - Ziya (1879-1880), Ziya-i Kafkasya (1880-1884), Keşkül (1883-1891) – gibi matbuat organları Kafkasötesi ahalisinin birer etkinliği sayılmakla birlikte fikrî temel oluşturucu özellikten uzaktır. II. Yeniler olarak isimlendirilen Hüseynzade ve onun takipçileri dil meselesini matbuat sayfasına taşımakla, meseleye çok yönlü yaklaşırlar. Matbuatta dil meselesi, aydın kesim tarafından değişik yönleriyle ele alınır ve çözüm yolu için çeşitli yollar ileri sürülürdü. Hüseynzade yeni bir edebî dil oluşturulmasından ziyade bir imparatorluk dili olan Osmanlı Türkçesini savunurdu. Burada yeni bir edebî dil yaratma güdüsünden hareket edilmiyor, var olan bir dil tercih edilerek, tercih ediliş sebepleri açıklanıyordu. Bu bağlamda Füyûzat`ın dili Osmanlı Türkçesi idi (Füyûzat 1906:1/ 9-10; Füyûzat 1906: 2/ 28-30; ; Füyûzat 1907:16/252-254).

Füyûzat'ın yayın hayatına başladığı dönem, Kafkasya'da, özellikle Azerbaycan'da millî bilincin şekillendiği bir dönemdi. İran etkisi bölgede eski şaşaasını kaybetmekle birlikte Farsça bölge için hâlâ etkin konumundadır. Derginin 1907 yılında yayınlanan kimi sayılarında Farsça yazılarla karşılaşmakla birlikte (Said Salmasî "Farsça İlk Sone", Tebibi Hive "Farsi Gazel", "Ruhname-yi Füzuli"), Bakü'de yayınlanan Farsça bir mecmuanın duyurusu yer almıştır ("Hegayig" mecmuası, Füyûzat 1907: 11/ 176). Bölge, Çar Rusya`nın istilasına kadar, Farsçanın nüfuz alanı içindedir. Büyük devletin küçük bir parçasıdır, denebilir. Farsça XX. yüzyılın ilk on yılında bölgede edebî dil özelliğini sürdürmeye zorlanırken maddî anlamda da etkin konumu zayıflıyor. Bu düşüşle birlikte Farsça gazete ve dergiler yayınlanır, yazar ve şairler edebî dil olarak Farsçayı kullanıyorlardı (Swietochowski 1991:176).

Bölge için ikinci ehemiyyetli dil Rusçadır. 1830`lu yıllardan sonra Çar Rusya`nın bölgede kurum ve kuruluşlarıyla yerleşmesi bu dilin burada konumunu sözkonusu eder. Yeni açılan okullarda eğitim-öğretim diliyle birlikte, bazı matbuat organların dili Rusça

idi. Rusça yayınlanan (Kaspi (1884-1919), Şarkı Rus (1903-1905) gazetelerini sonraki yıllarda Novoye Slovo, Bakinski Raboçi (1906), Gudok (1907-), Prizıv (1906-) gibi yayın organları takip eder. Bunların birçoğu Azerbaycan edebiyatı tarihi kitaplarında bolşevik matbuatı olarak tanımlanır (Celal vd. 1982: 5) Gazetelerin büyük bir kısmı Nina matbaasında basılırdı. Yayınlanan Rusça gazeteler ve yeni Rus okullarının bölge için ehemiyetli bir eğitim kurumu haline gelmesi, bunun yanında kurum kuruluşlarda Rusçanın hakim durumu Rus dilinin bölge için azınsanmayacak bir önemini gösterir (Aşırlı 2009 : 81-89)

Bölgedeki yoğun Farsça ve Rusça etkisinin yanısıra XX. yy`ın başlarında *millî dil, ana dili ve ortak dil, lisan-ı umumî, lisan-ı edeb, ümumî Türk dili* gibi kavramlarla edebî dil problemi gündeme taşınır (Füyûzat 1906:1/ 9-10; Füyûzat 1906: 2/ 28-30; Füyûzat 1907:11/ 174-176; Füyûzat 1907:16/252-254; Füyûzat 1907:9/140-142; Füyûzat 1907:9/142-143). Eserlerinde Osmanlı Türkçesini kullanan Hüseynzade aynı zamanda bu meseleyle ilgili yazdığı *Türk Dilinin Vazife-yi Medeniyyesi* adlı makalesinde bütün lehçelerin söz varlığının değerlendirilmesini gündeme getirir (Füyûzat 1907: 9/140-142).

Kafkasya`nın karışık etno-siyasi yapılanmasında entelektüel modernleşmenin ortaya çıkardığı millî bilinç, Türk kimliğinin asıl koruyucusu olarak dil faktörünü ön sıraya koymuş ve dilde birlik fikrini doğurmuştu. Bu fikir artık Rus literatüründe Rusya Müslümanları olarak bilinen Rusya Türkleri arasında yayılmıştı. İsmail Gaspıralı ile başlayan bu yolculuk, takipçileriyle birlikte 1900'lü yıllara kadar yol almış ve Rusya'da 1905 ihtilaliyle gelen basın yayın özgürlüğü Türklerin soy akrabalığı düşüncelerini dile getirmelerine neden olmuştur. Bilhassa Tercüman (1883-1918) bu noktada "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganını netleştirmiştir (Gaspıralı 2001: 13).

Rusya'da yaşanan siyasi, sosyal, kültürel olayların ve ilmî terekkinin bölge halklarını etkilemesinin yanında İran ve Osmanlı devletindeki meşrutî harekatlar bölge halklarının etkilendikleri, aynı zamanda beslendikleri temel kaynaklardı. İran, Rusya ve Osmanlı etkileşimi cemiyette toplumsal yabancılaşmanın tipik örneklerinin ortaya çıkmasına neden olur. Hasan Sabri Ayvazov'un "Neden Bu Hale Kaldık?" piyesinde Rusya etkisiyle ortaya çıkan züppe tip, 1920'li yıllara doğru bu üçgenin (İran, Rusya, Osmanlı) etkisinde kalmış başka yeni tiplerde görülmeye başlar (Füyûzat 1907 : 12/187-190; Uygur 2005 :9-18).

Hüseynzade Türklerin sorunlarını tespite yönelerek Türk boylarının çeşitliliğinin temel sebebini araştırır, bu çeşitliliğin onların birliğini engellememesi gerekliliğine inanır. *Türk Dilinin Vazife-yi Medeniyyesi* adlı makalesinde yazar Türk dilinin birçok temel sorununa dikkat çeker. *Necip olan Türk* birleşmesiyle Türk adına duyulan sonsuz saygı ifade edilir. Batı bir ölçüt olarak alınır, ilmin- fününün burada geliştiği kabul edilir. "Hiçbir Alman veya Fransız özüne Huhensular, Burbon, Bonapart demediği halda Türklerin bu adeti garibdir" yaklaşımıyla "sülale teessübü" eleştirilir (Füyûzat: 1907 9/141).

Hüseynzade'nin ortak dil hakkındaki düşüncesi tarafsız ve açıktır: "Biz öz muhtelif şive ve lehçelerimizi islah ve tövhid ile özümüze mahsus medenî ve edebî bir ümumî türk dili vücuda getire bileriz." "Tulen Mancuriyadan ve Sibiriyanın egsa-yi şarg-i şimalında cereyan eden Lena nehri sevahilinden başlayıb Altay, Garagorun, Pamir, Hindkuh, Qafgaz, Krım tağlarından keçerek Balkan tağlarının münteha-yi garbına kadar, erzen Ural tağlarının münteha-yi şimalından Afrikanın sahra-yı kebirine kadar

olan yerlerde sakin bulunan ahalinin" bütününün Türkçe konuşur olması "Türkler üçün şive-yi ümumiyenin lüzumu" meselesinin gündeme taşır. Ali Bey Hüseynzade Avropalıların "lisan-ı ümumi" olarak icat ettikleri Vulapuk ve Esperanto'ya[2] karşılık olarak "medenî ve edebî bir ümumi Türk dili" yaradılması meselesini koyar (Füyûzat: 1907 9/140).

Füyûzat`ta Edebî Dil Problemi

Füyûzat ekolü Türk modernleşmesinin birincil kaynağı olarak dilde ittihat fikrini savunur, Türklerin Osmanlı Türkçesini edebî dil olarak kullanmaları için mücadele ederler. Bu söylem Ali Bey Hüseynzade`nin fikrî zemininden etkilenmiş, onun düşüncelerini belli bir akımın temel prensiplerine dönüştürmüş Ziya Gökalp`in düşüncelerinde ifadesini şöyle bulur:

> "Rusya Türkleri`nde iki akım vardı: Birincisi; "bölgesel lehçe"lere önem vermek, ikincisi "İstanbul Türkçesi"ni ulusal dil kabul ederek, bu dili yaymaya çalışmak. Birinci akıma kapılanlar, hiç şüphesiz bilmeksizin Türklük düşmanlarının ekmeğine yağ sürenlerdir. Gerçek bir Türk bilinciyle düşünenlerse, ikinci akıma yöneliyorlar. Bütün Türk lehçelerinden birleşmek üzere yapay bir "Genel Türkçe" yapılamayacağı için, bu akımlara bir üçüncüsü eklenmemiştir. Var olan dillerin hepsi lehçelerden ve bölgesel konuşmalardan oluşmaktadır. Her lisan kesinlikle farklı alt kollardan oluşmaktadır; ama dikkatle bakılınca bu alt kolların üstünde bir edebî birlik olduğu görülür. Her ulus için "başkent dili"nin siyasal bir yaygınlığı, toplumsal bir esinlenmesi vardır... İstanbul`un bir başkent esinlenmesinin olması, yalnız Osmanlı Türklerini ilgilendirmez; İstanbul biricik Türk Hakanlığının "ordukenti"dir (ordukent-başkent). Bundan dolayı bütün Türklerin yöneldiği kıbledir. Bundan başka İstanbul İslam Hilafeti`nin de merkezidir. Öyleyse İstanbul`un ulusal esinden başka, dinsel bir kutsallığı da vardır. İstanbul Türkçesinin bütün Türklerce ulusal dil olması, bu esin ve kutsallığın dile de geçmiş olması dolayısıyladır. Fazla olarak İstanbul Türkçesi Türk lehçelerinin en güzeli, en işlenmişi, edebiyat ve bilim bakımlarından en zenginidir. O halde gösterilecek engellere karşın, İstanbul Türkçesini edebi dil olarak benimsemek, bütün Türkler için ulusal bir görevdir. Bu görev yapıldığı zaman, bütün Türkler dil ve edebiyatta ortak ve tek bir ulus durumuna gelir..." (Gökalp 2005:88-90).

Ziya Gökalp, dili ülküsünün gerçekleşmesinde birleştirici unsur olarak görmüştür. Türk`ün Avrupa uygarlığı içinde seçkin duruma gelmesi için İstanbul Türkçesinin millî dil olarak kabul edilmesi, ortak bir Türk kültürünün yaradılması, Osmanlı, Kıpçak, Özbek, Kırgız, Tatar gibi bölgesel adlandırmalardan vazgeçerek tek bir Türk milletinin varlığını konu edinmiştir. (Gökalp 2011: 98-119) 1910 yılından itibaren Osmanlı Devletinde Türkçü harekatın tabanını oluşturan bu kültürel bilincin altyapısı Füyûzat`ın esas yayın politikasıdır. Bu söylem için 1905 yılında yayın hayatına başlayan *Hayat* gazetesinde *Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretdir?* yazısına atıf yapılabilir (Hüseynzade 2007: 102-110; 311-336).

[2] Esperanto: "ümit eden" demektir. Bu ad Dr. Zamenhof`un dilin yayılacağı, benimseneceği yolundaki umudunu yansıtmaktadır. Bu dil diğer yapma dillere oranla en çok yayılan, en çok benimsenendir. Volapük: 1879 yılında J.M.Schleyer tarafından yapılmıştır. Yapma diller hakkında bkz: Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara 1998

Ali Bey Hüseynzade 1904 yılında yazdığı bir makalede[3]Türkler arasında kalkınmanın ehemmiyetinden bahsederek bunun bütün Türkler için faydalı olduğunu ve birinin diğeri için ehemiyyet taşıdığını beyan eder: “...bu milletin, ya ümmetin terakki-yi maddi ve manevisi mütegabildir; yani teavün (yardımlaşma) esasına müsteneddir. Etrakın (Türklerin) bir kısmında vugua gelen terakki o biri kısmına aks eder, tesir eder. Mesela, lisan- ı Osmaninin tekamülü Kırımlıların, Kazanlıların ve Şirvanlıların dahi dilini islaha hizmet eder. ... ” (Hüseynzade 2007:100).

Füyûzat, “dil”i siyasî bir kavram olarak ele almış, dili uygarlaşmanın, Türk modenleşmesinin aracı olarak görmüştür: “... Mesele ittihat, yahut tevhid meselesi değil, mesele yekdigerimizi tanımag, sevmek, tarik-i temüddünde yekdigerimize müavinet etmek meselesidir.” (Hüseynzade 2007: 31)

Batı dillerinin gelişmişliğini eski kültürlerden faydalanmaya bağlayan Hüseynzade, Türk dilinin de Arap ve Fars dilinin zengin söz hazinesinden yararlanması gerektiğini söyler: “Türki-yi cedid ise bir tarafdan dini islamın, bir tarafdan da vüguat-i tarihiyenin tesiriyle Arap ve Fars'tan çok kelimeler alıp mürur-i zamanda bu iki dil ile o kadar ülfet elemiştir ki, artık onların hazain-i lüğeviyyesini özüne mal elemiştir” (Hüseynzade 2007:108) Arap ve Farsçayla ortak bir kültür ve dinî bağlılığın bulunduğunu, bu kaynaktan beslenen Osmanlı Türkçesinin Avrupa dilleriyle rekabete girecek kadar geliştiğini belirtir: “Türk şivelerinden biri olan Osmanlı lisanı o derece tevsi (genişledi) ve tekamül etti ki, en ali, en derin, fikirleri, en nazik, en regig hissleri ifadeye bugünkü Arabî ve Farsî dillerinden bele müsteid ve müktadir olup bilaperva herhangi Avrupa diliyle rekabet edebilir.” (Hüseynzade 2007: 108)

Güç ve kuvvet kavramları Füyûzat'ın dil siyasetinin yönetici kavramlardır: “...bir millet, bir kavim lisan-i millisini muhafize edecek kadar bir edebiyatta, hayat-ı ictimaiyyesini koruyacak kadar bir iktidara, bir kuvvete malik olmazsa, her zaman başkalara, ecnebilere muhtaç olacaktır, onlara avuç açacaktır...” (Füyûzat 1907:16/253)

Söz konusu edilen güç, Osmanlı Devletinde birleşir: “Osmanlıların bugün kullandıkları lisanın aslı Çağatay lehçesi ise de, çalışmışlar, çabalamışlar, Araptan almışlar, Farsiden ehz etmişler, kendisine güzel bir süs vermişler, mükemmel bir lisan sahibi olmuşlar. Binaeneleyh bizim Kırım'da da bu lisan oldukça temim etmiştir. Bu halde bu lisanı gebul etmemeğe çare var mı? Ahiren, ağızlarımızda dolaşan maarif, medeniyet sözleri, terakki fikri Türkiye'den aks etmedi mi? Bu gün hepimizin hanesinde bulunan din, edebi kitaplar İstanbul eserleri degilmidir! Milletin terakkisi, cammatın saadet-i hali uğrunda çalışanların, gazeteler, risaleler yazanların ekserisi Türkiye mahsulü degilmidir?” (Füyûzat 1907:16/253)

Türk dilinin Arap ve Fars diliyle kültür yakınlığı onun sadece kelime hazinesini etkileyebilir ve/veya Türk dili bu dillerin sadece lügat terkibinden faydalanabilir: “Türki-yi cedid Arap ve Farsın lügatine ihtiyaç gösterir. Yohsa serf ve nahivi gavaid-i lisaniyyesini gebul etmez. Çünkü öz gavaid-i lisaniyyesi bu dillerin gavaid-i lisaniyyesinden fitreten daha basit, daha asan ve binaeneleyh daha mükemeldir” (Hayat 1905:7). Bu ifadeler Türk dilinin gramatik yapısının anlaşılabilirliğini ve mükemmelliğini konu edinir.

---

3 Hüseynzade bu konuda fikirlerini 1904 yılında Mısır`da yayımlanan Türk Gazetesi`nde (sayı 56, 24 teşrini-sani, 1904) açıklamıştır.

Gelişmiş Avrupa dilleri ülum ve fünunun getirdiği yeni anlam ve kavramları karşılamak için Latin ve Yunan dillerinin söz hazinesinden yararlanır: “Zenn edilmesin ki, Yunan ve Latin dilleri cedid Avrupa lisanlarından vazeh ve mükemmeldir ve mürde olan mezkur lisanda her yeni ihtira ve keşfe mahsus ad hazır ve mevcuttur da, onun için böyle ediyorlar! Hayır! Bu lisanlar ölmüş olduklarından onların sade ve müeyyen bir mana ile olan kelimeleri alınıp basit, ya mürekkep bir halde başka mana ile istemal edilir. Mesela, senin-i ahire zarfında icat olunan fotograf, telegraf, fonograf, telefon vb. aletlerini ele alalım. Bunlar Yunanı bilmediğinden lisanlarında bu aletlerin adı da olamıyacağı aşıkardır. Ama “ışık”, “seda”, “yazı” bugünkü gibi Yunaniler zamanında dahi mevcut olduğundan, bu kelimelerin mukabili elbette onlarda da var idi. Bu halde Avrupalılar için “ışık”, “seda” ve yazıya mahsus öz kelimelerini yene bu manalara hesr edip, Yunanın kelimelerini ise yeni icat ettikleri alat ve adavata ad vermek ve bu suretle dillerini zenginleştirip tevessö(yaymak, genişletmek) etmek için istemal elemelerine ne mane var?” (Hüseynzade 2007:109)

Tasfiyecilik ve Edebî Dil

Mesail-i esasiyye-yi edebiyyemizin en önemli meselesinden birinin imlâ olduğu belirtilir. “Hudud-u Çin`den Ağ denize kadar münteşir olan bu büyük milletin gözel lisanı artık tevhid (bir olma, birleştirme) ve *tasfiye* edilmelidir” diyerek imlâ kurallarının belirlenmesiyle birlikte dilde tasfiyenin de yapılması gerekliliği şart koşulur. (Füyûzat 1907: 11/176)

Füyûzat her ne kadar ağdalı bir dil kullansa da dilde tasfiyecilikten yanadır. “Lisan-i edeb”in özelliklerinden bahsedilir ve bu dilin sınırı çizilir: “Fakat bu lisane ne İstanbul üdebası gibi sui istemal derecesine varacak kadar bilüzum Arabi ve Farsi elfaz katmalı, ne de diger memalik Türklerinin anlamasını müşkülleştirecek mertebede mahalli şivesine göre kelemat-i geyri-menuse idhal etmeli.” (Füyûzat 1906: 1/10) Bu söylemde iki husus çok önemlidir: İlki, dile ifrat derecede Arap ve Farsça kelimeler alınmamalı ve diğer Türk lehçelerinin mahalli sözleri yazı dilinde (lisan-ı edebde) kullanılmamalı. Zaruret çerçevesinde Arapça ve Farsçanın söz dağarcığına baş vurulması gerekliliği söz konusu edilir. Bu ise millî dilin temelini oluşturan yeni standart dilin gelişmesiyle ilgilidir.

Lisan-ı edeb için yapılması gerekenler söyle sıralanır: “Suret-i imla, tarz-ı beyan, uslub-i ifade ve saire için İstanbul edebiyatı taklid olunmalı, lüzumsuz yere ve sırf Türkçe mukabilleri varken Arabi ve Farsiden kelime istemal etmek meyl ve inhimakından ictinab etmeli! Ehyası elzem olan ve edebiyata yarar ümumi Türkçe kelimeleri çokça istemal edüb menus kılmalı.” (Füyûzat 1906:1/10). İstanbul Türkçesi, dilin güzelliği, ifade gücü ve imlasının kesinliği karşılığında esas alınmalı, Türkçe kelimeler varken alıntı kelimeler kullanılmamalıdır. Zira bunun için İstanbul Türkçesinin sadeleştirilmesi, yazı dilinin konuşma diline yaklaştırılması şart koşulur: “... islah ve *tasfiye-yi lisan* hususunda yapılacak işlerimizin en mukaddemi lisan-ı tahriri (yazma) mümkün mertebe lisan-ı tekellüme (konuşma) yanaştırmaktır.” (Füyûzat 1907: 11/175)

Füyûzat`a Kıbrıs`tan yazan Ahmet Raik, ortak imlâ konusunda yapılması gerekenlerden söz ederek, yazı dilinin konuşma diline yaklaştırılmasının ve dilin sadeleşmesinin gerekliliğini belirtir. İmlâda ortaklığın korunması gerekliliğini söyleyen yazar, fikrini şöyle açıklar: “onlar” denilince hem ittirad-ı kaide pozulmamak, hem de Rumeli ve Anatoliden maeda Kırım, Kafkas, Kazan, Maveraünnehr Türklerinin ve

elhasil tekmil-i alem-i etrakın lisan-ı ümumi-yi tekellümündeki telaffuza müvafik olmuş olur (Füyûzat 1907:11/175) Sovyet döneminde en çok ağdalı dili dolayısıyla eleştirilen dergi dilde sadeleşmeyi savunan ilk dergi niteliğindedir.

Füyûzat'a sıkça yazan Hasan Sabri Ayvazov (Kırım), Ahmet Raik (Kıbrıs), Ali Bey Hüseynzade (Bakü) ortak dil meselesini yazılarında sık sık ele alır ve bizzat bu konuyu içeren makalelerle konunun güncelliğine katkıda bulunurlar[4]. Daha ilk sayıda Ahmed Raik ortak dille (lisanı umumi-yi edeb) ilgili fikirlerini ifade eder: "...tevhid-i-lisan ile hep milli, sırf Türk malı parlak bir edebiyat... hudud-u Çinden Ağ denize kadar bütün Türklerin şükufe-yi ruhi olacak bir edebiyat-ı garre vücuda getirilmesi zamanı gelmiştir. Bunun için de Osmanlı, Kırım, Kafkas, Kazan, Maveraünnehr, ilah. Türklerinin matbuat vasıtasıyla bir temas-i daimi-yi fikri halında bulunması... yekdigerinin tekemmülat ve terakkiyat-i lisaniyyesini takip etmesi elzemdir." (Füyûzat 1906:1/9) Füyûzat`ın ilk sayılarında ortak dille ilgili yazıların yayınlanıyor olması derginin dil ile ilgili önemli girişimlerinin bir göstergesi olarak düşünülebilir.

Yazı Dili ve Konuşma Dili

Konuşma dilinin çeşitli kollara ayrılmış olmasını doğal bulan Ahmet Raik, aynı durumun yazı dili için geçerli olmadığını savunur: "Lisan-i tekellüm(konuşma dili) her yerde her memlekette az çok muhtalif lehçelere ayrılmıştır. Fakat memalik-i mütemeddinede heç bir memleket yoktur ki, erbab-ı elm ve kalem arasında müstemel "lisan-i edeb" bir takim şubelere münkesim olmuş olsun" (Füyûzat 1906:1/9) Yaşadıkları coğrafyaya bakmaksızın Türk halklarının tek bir yazı dili- lisan-ı edeb- etrafında birleşmelerini savunur.

Füyûzat sayfalarında yazı diliyle konuşma dilinin sınırı çizilir: "Biz Anatoli köylerinin ve ya yukarıda sayılan Türk memleketlerinin lisan-ı tekellümünü, bir lisan-ı umumi-yi edeb diye tekmil-i alem-i etraka takdim edemeyiz ve bunu hiç bir müntesib-i edep düşünmemiştir. Çünkü lisan-ı avam hiç bir vakit de lisan-ı edeple bir olamaz." Ahmet Raik bu ölçütlere uygun bir lisanın olduğunu belirtir: "işte Türklerin "lisan-ı edebi"si odur! Neşr ve temimine çalışacağımız da bu "lisan-ı edeb"dir." Bu, Füyûzat dilidir. (Füyûzat 1906:1/9)

"Hayat, alem-i fenaya yuvarlanıb getdise de, eseri olan Füyûzat meydan-i intişara gonuldu. Bize bu lazım idi. Zira hasta olan hayatımızı tedavü etmek için bir mügtedir doktora, bir *edib-i kamile* son derece ehtiyacımız var idi. Şimdi biz bu iki megsede birden müveffeg oldug. Şimdiye kadar mübtela olduğumuz hastalığımızı hak ile tedavü etmek için Cenab-ı Hagg bize bir mügtedir müselman doktoru ihsan buyurdu. Hem de efkar ve meramımızı anlatmaya vasite olan lisanımızı edebi bir lisan yapmak için bir edib-i kamil gönderdi." (Füyûzat 1907: 7/111) İstanbul`da yaşayan Muhammed Vaiz Novruzî tarafından Füyûzat`a gönderilen mektupta Füyûzat dili edebî bir dil olarak kabul edilir ve /veya Füyûzat, dili edebî bir dil statüsünde kullandığı için onun dilinin yazı dili olarak kabul edilmesi şart koşulur. Muhammed Vaiz`in verdiği bilgiden kendisinin bir okur olduğu anlaşılır. Yalta`dan Füyûzat sayfalarına mektup gönderen Muallim Bekir de kendi hallerinde bir okur, öğretmendir. Yazı dili/ edebî dil meselesi cemiyetin her kesimini ilgilendirir, modernleşmenin ön köşulu olarak kabul edilir (Füyûzat 1906: 6/92; Füyûzat 1906: 7/111-112).

4 Füyûzat dergisinde Ahmet Raik sık sık dil konusunu gündeme taşır. O, bu makalelerde edebî dilin meselelerini konu edinir. "Müsahibeyi-Edebiyye", Füyûzat 1906/1; "Müsahibeyi-Edebiyye", Füyûzat 1906/2; "Müsahibeyi-Edebiyye" (imlamız hakkında), Füyûzat 1907/11).

Füyûzat`ta Edebî Dilin Meseleleri: Ortak Gramer

Füyûzat`ta edebî dilin esas prensiplerinden biri olan gramer meselesi ele alınır. Yazı diliyle konuşma dilinin aynı olmadığı ve bunların sınırlarının çizilmesi gerektiği, *ehl-i kalem tarafından* geliştirilen yazı dilinin *Türklerin lisan-ı edebisi* olduğu vurgulanır (Füyûzat 1906:1/9).

" ...evvel bi-evvel Rusya`da yaşayan Türk (Tatar) gardaşlarımız üçün bir lisan-ı edebinin intihab bilcümle neşriyyatımızın mezkur şive ile tehrir ve tebi elzem olduğu gibi gavaidinin de mezbut ve müayyen olması ve umumi mekatibimizde telim ve tedris mecburi bulunması icab edeceği ve bu gavaidin yeniden tanzim ve tertibi ve derece-yi mükemmeliyyete isal ve ircai birçok zamana müteveggif etdiginden bunun yegane çaresi el-halete hezihi maarifperveran-i osmaniyyenin tertipkerdeleri olub bir çok tedgigat-i emigeleri ve ıslahat neticesi olarak vücuda gelen "kavaid-i osmaniyye" mütekellim bulunduğumuz lisan-ı türkün esasına müvafik ve mütabig göründüğünden eynen ve yahud cüzi bir tehrif ile kabul edilse az vakit zarfında ittihad-i lisan meydana gelmesine sebep olur ve bu vasite ile vakit kayıp etmeden rah-ı terakkiye ayak basmış olur idik." (Füyûzat 1907: 9/142) Yalta'dan Muallim Bekir`in gönderdiği mektuptan alınan bu pasajda edebî dilin /yazı dilinin tercih edilmesi ve bu dilin yönü belirlenir. Füyûzat, umumî bir gramer kitabını edebî dilin ilkin şartlarından biri olarak kabul eder. Osmanlı gramerinin Türk dilinin "esasına müvafik ve mütabik" olduğunu söyler. Osmanlı gramerinin "cüzâ bir tahrif" ile okutulmasının kısa zamanda dil birliği (ittihat-ı lisan) yolunda en doğru karar olacağını, terakkinin yolunun açılacağını vurgular.

Füyûzat'ın ilk sayısında ortaya konulan düşünce ilerleyen sayılarda Hasan Sabri Ayvazov tarafından tekrar gündeme getirilir. Derginin dilinin edebîliği söz konusu edilir: *"*Füyûzat" ise bütün ceraid-i milliye ve mecmuelerimiz miyanında en fasih, en baliğ, en mükemmel lisan kullanan bir mecmue-yi nadiredir... Umud ediyoram ki, er-geç bütün Rusya müselmanlarının nehayet varup dayanacakları lisan "Füyûzat" lisanıdır. Bunu gareler bele söylüyor, tasdik ediyor. Başka memleket müselmanları hakkında bu hususta melumatım yok ise de, Kırım ahalisinin en ziyade beğendiği ve muhabbet ettiği gazeteler "Füyûzat", "Vatan Hadimi", "Tercüman" dır. Sebebi ise lisanlarının edebiligidir.*"* (Füyûzat 1907:16/253)

Füyûzatçılar İstanbul Türkçesine dayalı Türkçe karşılığı varken Arap ve Farsçanın kullanılmayacağı bir dil vücuda getirmeyi plânlar. Bu dil, sunî bir dil değildir. Esas alınan dilde tasfiyeciliğin sınırları çizilir. Ali Bey Hüseynzade, Avrupa`da yaymaya çalışılan Esperonto ve Vulapuk gibi sûnî dilleri eleştirir. Füyûzat dili doğal dildir. Bu dili gazete ve dergiler kullanıyor. Dergiye gelen mektuplardan ve Ayvazov`un yazılarından anlaşıldığı gibi Füyûzat, sadece Bakü`de değil, Türk illerinde okunan ve takdir gören bir dergidir (Füyûzat 1906: 7/ 111-112).

Gramer kitabının hazırlanması meselesi Ahmet Raik`in yazılarında sözkonusu edilir. ("Füyûzat 1906:1/ 9-10; Füyûzat 1906:2/.28-30 ; Füyûzat 1907:11/ 174-176) Ortak imlâ, gramer kitabı, sözlüğün tertibi meselesi ortak dilin kaidesi olarak belirlenir ve bu istikamette yapılması gerekenler birbiriyle zıtlık oluşturulmayacak şekilde derginin sayfalarında yer alır. Bu ölçütler edebî dilin esas normlarını oluşturur. Bu meseleler, Füyûzat`ın sayfalarnda ele alınır, Füyûzat`ın diliyle somutlaştırılır.

Edebî dil problemi ve bu doğrultuda bir gramer kitabının hazırlanması meselesi Füyûzat`ın problem olarak ortaya koyduğu yeni bir yaklaşımdı: Talim ve tedris merkezlerinde (okullarda) tek bir kaynak kitaptan hareket ederek lisan-ı edebîye nail

olmak. Bu noktada Azerbaycan`da hazırlanan ders kitaplarının müfredatı ve bu yıllarda Osmanlı devletinden Azerbaycan`a gelen öğretmenler çok önemlidir. Nitekim Füyûzat`ın sürekli yazarlarından Ahmet Kemal bir süre Bakü`de öğretmenlik yapar. (Özgül 2010 : 64-85)[5] Aynı amaçla Ali Bey Hüseynzade`nin de Kırım`a davet edildiği Hasan Sabri Ayvazov`un mektuplarından anlaşılır (Özcan 2010:233-244). 1918 yılında kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde aynı uygulamaya fiilen uyulur, okullarda Osmanlı yazı dili öğretilir.

Füyûzat`ta Edebî Dilin Meseleleri: Ortak Alfabe ve İmlâ

1909 yılında *Terakki* gazetesinde yayımlanan *Yazımız, Dilimiz "İkinci İl"imiz* makalesinde millî hisle donandığı kadar kuvvetli bir İslamî inanca sahip olan Ali Bey Hüseynzade imlâ konusuna dair bazı açıklamaların yanı sıra makalede alfabe meselesine değinir, bu konudaki görüşlerini açıklar. (Hüseynzade 2007:286-296) Gaspıralı`nın Hüseyzade ile fikirleri karşılaştırılınca pek çok ortak yönün olduğu tespit edilir. "Tercüman gazetinin dediyi kimi bilmeyirem bizim Qafqaz'da ve bilhasse Tiflis şehrinde ne hal var ki, burada her yerinden kalkan milletin gabaga getmemesini müslümanların alfabesine, imlasina istinad ederek bunların başına getirmedikleri oyun galmayır. Mirze Fethali, Mirze Rza (gospodin Şahtahtinski) hep Tifliste törüyorlar. Üç yüz milyon İslamın alfabesinin altmış-yetmiş milyon türkün imlasını bir hökmi qaraquşile Türkün, İslamın merakizinden uzak olan yuvalardan birden deyişmek isteyirler! Halbuki boyle mühim bir emr üçün kendilerinde lazım gelen malumatdan eser bele yox! Türkün imlasını islah üçün degil serf ve nehvi mükemmel bilmek belke bütün etrakın tarihine, edebiyatına, etnografyasına, fonologiyasına hakkı ile aşına bulunmak iktiza eder." (Hüseynzade 2007:289)

İmlâ yazı dilinin normudur, esasıdır; o, kurallarla biçimlenir. Füyûzat`ın sayfalarında imlâ konusu birçok kez ele alınır. Nitekim Ahmet Raik üç bölümden oluşan "Müsahibeyi-Edebiyye" adlı makalesinin son kısmında imlâ kurallarından bahseder. (Füyûzat 1907: 11/ 174-176)

İmlâ konusu I. Türkoloji kurultayın da gündem maddelerinden biri olmuştur. Kuralların düzenlenmesinde daha çok çağdaş Türkiye Türkçesinin konuşma dili özelliği esas alınmıştır. Özellikle alıntı kelimelerde Türkiye Türkçesinin imlâ kurallarının geçerliliği sözkonusudur. Örneğin, Sovyetler Birliğinde yaşayan "Türk-Tatar kitleleri"nin Avrupa terimlerini Rus edebiyatı aracıyla aldıkları belirtilir. Kelimenin söylenişinde Türk dilinin kendi kuralları esas alınır. (Nerimanoğlu 2006:436). Başka bir örnek daha verelim: Örneğin, Fransızlar "karakter", Ruslar ise "xarakter" der. Bu durumda Fransız telaffuzu esas alınmalıdır. Batı Türklerinde "ق" ile söyleyişin yaygın olduğu da özellikle belirtilir. (Nerimanoğlu 2006: 437).

Özel adların yazılışı Türk lehçeleri arasında karışık meselelerden biridir. "Heine", "Hugo", "Ludovik", "Miller" gibi özel adların imlâsında Avrupa dillerindeki orijinal biçimlerinin korunmasından yana bir fikir vardır. Rusçada "h, ö, ü" gibi sesler bulunmadığından dolayı Avrupa dillerinden Rusçaya geçen kelimlerde bu sesler farklı şekilde yazılır ve söylenir. Bu gibi hususların çağdaş Türkiye Türkçesinin yazı dilinin normu olarak belirlendiğini belirtmek gerekir.

[5] Geniş bilgi için bkz: Osman Ergin`in Muallim M. Cevdet`in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi, İstanbul 1937, Bozkurt Basımevi, 503

Ahmet Raik'in, muallim Bekir'in yazıları bu anlamda çok önemlidir. Yazılarında imlâda mutabakatın sağlanması gerektiğini savunurlar. Mesele 1926 yılında yapılan I. Türkoloji kurultayda tartışılır, imlâ ve alfabenin edebî dilin ilk koşulu olduğu kabul edilir. "Füyûzat edebiyat alemine yol bilmeyenlere bir tarig (yol) gösterecek, yolunu şaşırmışlara rehber olacak, bahis ve münazirede haddi-tebiiyi tecavüz etmiş olanlara rehnümalık için arayış-ı nigahi-ibtisar ediyor... Fitretin en büyük bahşişi olan ve vücud-i insaniyyet ancak kendisiyle teyid edilen "lisan"a başka bir helavet, başka bir nezaket verecektir. Bunu meydana getirecek, yani lisanımızın islahına, zenginleşmesine çalışacak "edebiyat"dır. Lisanımızı edebî bir lisan edecek de "Füyûzat" mecalleyi-mübarekesidir." (Füyûzat 1906: 2/26)

Füyûzat`ın Dil Siyasetinin Başka Yayın Organlarında Yansımaları

Füyûzat`ın önemli yazarlarından Hasan Sabri Ayvazov Vatan Hadimi[6] gazetesinin daha ilk sayılarında dil meselesini ele almıştır:

Lisan meselesi mesail-ı sairenin en ehem ve elzemi, ittihad ve ittifakın yegane sebebidir. … Rusya'da yirmi milyonluk bir heyet-ı azimeyi teşkil eden Müslümanların kısm-ı azamı, belki kaffesi Türktür. Kanı, nesli, cinsi, ahlakı, adatı birdir. Bugün tekellüm ettiğimiz lisanın da aslı, tamırı [kökü] birdir. Maraz ve derdimiz, ihtiyaç ve zaruretimiz de birdir. Bu halde kullanacak lisan ve şivemizin de bir olması iktiza eder. Zira lisanımız birleşmeyince yekdiğerimizi anlamak, birbirimize melhem olmak mümkün olmayacağı gibi, aramızda itthad ve ittifakın da temel tutması mümkün olmayacaktır. Milletimiz en cahil bir zamanında yirmi sene kadar bir müddet lisan-ı edebimiz olan Türkçeyi okuduğu ve istifade ettiği halde, hal-ı hazırda maarif-i milliyemizin az ve çok tamim ve intişar ettiği bir zamanda neden Türkçeyi anlayamasın?! "Tercüman" gazetesinin feryadı boş değildir. Kopardığı sayha hali bir fikir de değildir. "Tercüman"ın lisan meselesindeki feryadı- yirmi beş senelik-ettiği tecarib-ı adidenin saikasıdır. İç vilayetlerde dahi Türkçeyi anlayamayacak kimse bulunmadığını tasavvur edemem. (Kırımlı 2010: 104)

Füyûzat`tan önce neşrolunan Vatan Hadimi gazetesinde Türk-Müslümanların birliği doğrultusunda dil birliği meselesi ele alınır. 22 Mayıs 1906 tarihinde yayımlanan sayısında "Umum Lisan-ı Edeb Hakkında Fikrim" adlı makalenin ikinci bölümünde dil birliği olmazsa ittihad ve ittifakın da öneminin olmayacağından söz edilir: "Tercüman'ın beyan buyurduğu gibi her gazete başka bir lisan, her ceridede başka bir şive istimal edecek olur ise hiç bir zaman aramızda merbutiyet olmaz ve Petersburg'da olan "Umumî İctima-ı Müslîmîn"de akdettiğimiz ittihad ve ittifakın da hiç bir netice-i hasenesi olmaz" (Kırımlı 2010: 104)[7]

---

[6] Tercüman gibi Vatan Hadimi Osmanlı Türkçesi`nde yayınlanmaktaydı. Tercüman bu hususta Vatan Hadimi'nin yayın dilini övüyor ve onu "dil birliği meselesinde Tercüman'ın en yakın yoldaşı" olarak nitelendiriyor, ancak sıradan okuyucunun seviyesini gözönüne alarak daha az Arap ve Fars sözleri kullanmak suretiyle daha basit bir Osmanlı Türkçesinde yazmasını tavsiye ediyordu. (Kırımlı 2010: 103) İsmayıl Gaspıralı aynı hususta Füyûzat Dergisi için de tavsiyede bulunmuş, dilinin ağdalılığına dikkat çekmiştir: "Birader-i kiramı Ali Bey efendi, Füyûzat`ın birinci nömresini aldım, gözel tertib ve gözel teb olunmuş, hayırlı olsun, lisanını bir az daha sadeleşdirseniz, avam arasına ziyadece münteşir olmayı mövcib olurdu zennindeyem" (Füyûzat 1906:4/55)

[7] Kırımlı bu alıntıyı H.S. Ayvazov'un *Vatan Hadimi* gazetesinden almıştır. "Kırımda Karasu Şehrinde Çikan (Vatan Hadimi) Gazetesinden: Umum Lisan-ı Edeb Hakkında Fikrim", Tuna, 20 Mayıs 1322/1906)

Problem, Rusya dışındaki peryodiklerin de konusudur. Kahire`de neşredilen *Şûra-yı Ümmet* gazetesi bu konuyu mahrecine almıştır. "Rusyadaki Türklerin 1905-1906 yıllarındaki siyasî ve kültürel hareketliliği o sırada merkezi Paris`te bulunan önde gelen Jön Türk teşkilatı "Osmanlı Terakkî ve İttihad Cemiyeti"nin de dikkatini çekmişti. Cemiyet`in yayın organı olan Şûra-yı Ümmet Rusyadaki soydaşlarının bilhassa siyasî-kültürel birliğe yönelik faaliyetlerine ilgi göstermiş ve bütün Türkler için ortak edebî dil fikrini hararetle övmüştür. (Kırımlı 2010: 169)[8]

Füyûzat dergisi Azerbaycan`da daha geniş bir kitleyi etrafında birleştirir, sonraki yıllarda aynı amacı ve mefkûreyi gerçekleştirmeyi hedefleyen bir ekolün ortaya çıkmasına öncülük eder: *Şelale (1913-1914), Dirilik (1914-1916), Kurtuluş (1915-1920), Yeni Füyûzat (1910-1911), Açık Söz (1915-1918)* gibi matbuat organları bu çizgide yayın yaparak siyasi ve sosyal bilincin yerleşmesinde etkili olur ve Füyûzat dilini örnek alırlar.

Sonuç

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında aydın zümreyi, özellikle "Rusya Müslümanları" olarak bilinen Türkleri ortak bir noktada birleştiren tek parametre, ortak yazı dilinin/edebî lisanın gerekliliği meselesiydi. Türk dili için tarihî bir dönüm noktası olan XII. yüzyıl, başka bir ifadeyle Divanu Lugati't-Türk eserinin ortaya çıktığı dönem genel Türk dili alanında dil varyantlaşmasının (çeşitlenmesinin) meydana geldiği bir dönemdir. XII. yüzyıl, ortak Türk yazı dilinin bittiği ve iki büyük kolun – Doğu ve Batı Türkçelerinin-şekillendiği dönemdir. Bu dönemde Arapçanın, Türkçe üzerindeki yoğun etkisi onun kelime bünyesine de nüfuz etmiştir. Bu süreçte Türk dilinin gücünü Araplara kanıtlamak maksadıyla zengin bir eser vucut bulmuştur. Divanu Lugati't-Türk, Türk adını, bu adın ve milletin yüceliğini, dil varlığını kanıtlayan ve Araplara Türkçeyi öğretme amacına dayalı bir ortaya çıkıştı. Türklük alanında 1900 yıllardan sonra ortaya çıkan dilde ittihat söylemi de bizzat çağın ihtiyacıyla ilgiliydi.

Kültürel-tarihî sebeplerle edebî dilin genelleşip bütün Türklere mal olması, o dönem için uğrunda mücadele edilen bir mefkure idi. Rusların uyguladıkları katı asimilasyon ve aynı zamanda yerli aydınların bu programın gerçekleşmesindeki engelleyici davranışları edebî dil politikasını Ali Bey`in ifadesiyle "geleceğe terk" etti.

Edebî dilin gerçekleşmesinde engelleyici diğer faktör de "yerli" aydınlar arasındaki fikir kargaşasıdır. Bu faktörü Yavuz Akpınar şöyle ifade eder: "... Fikir ve edebiyat hayatına atılan gençlerin bir kısmı zaten İsmail Bey`in fikirleri ve etkisiyle yetişmişlerdi; fakat Rus okullarından mezun olan büyük bir zümre vardı ki, bunlar daha çok Rus muhitinin etkisi altında idiler. Millî kültürü ve millî hayatı, Gaspıralı`dan farklı bir şekilde düşünüyorlardı. Modernleşmeye ve dönüşüme de artık devrimci bir

8 (H. Kırımlı bu bilgi için şu kaynakları referans vermektedir. "Tatarlarda Terakki", Şura-yı Ümmet (Kahire), no. 91 (9 Nisan 1906); "Rusya Türkleri", Şura-yı Ümmet, no.104 (30 Kasım 1906). Yusuf Akçura Şura-yı Ümmet`in ilk yazarlarından biriydi); Füyûzat`ın 8. numarasında Ali Bey Hüseyinzade`nin "Şura-yı Ümmet ve Şura-yı Ümem" adlı bir makalesi yayınlanmıştır. Makale bizzat bu gazetenin faaliyetiyle ilgili değildir. Fakat yazıdaki bu pasaj önemlidir: Şura ve ictima ile iş görmenin lüzumunu ne hüccac, ne emirül-hacc ve ne de "Hadimül Haremeyn" özü henüz derk etmedilerse de, lakin memalik-i Osmaniyye haricinde olan bütün beşeriyyet bu seneden itibaren Şura-yı Ümmet ve hatta Şura-yı Ümem üsul-i idaresine müraciet ediyor ki, nicat bundadır" (Füyûzat 1907: 8/113-116)

gözle bakıyor, Gaspıralı`yı Çar hükumetine karşı yumuşak davranmakla ve içte de "muhafazakâr olmakla itham ediyorlardı!

Bu gençlerin önemli bir kısmı sosyalist düşünceleri benimsemişlerdi; kendi toplumlarının geleceğini, millî meseleleri değil, sınıf mücadelesini, dünya ihtilalini düşünüyorlardı! Öncelikle millet uğrunda mücadeleyi, faaliyeti değil, sınıf uğrunda savaşı seçmişlerdi. Halk yığınlarını sınıf mücadelesine çekip bir an önce amaçlarına ulaşabilmek için de onlara "Ortak Türkçe" veya "edebi Türk dili" değil, o zamanki amaçlarına daha uygun olan pratik mahalli şivelerle hitap etmeyi tercih ediyorlardı. Dolayısıyla kendi mahallî şivelerini edebî dil olarak kullanmaya başladılar" (Gaspıralı 2008: 34-35)

Edebî dilin umumileşmesi amillerinde siyasî birliktelikten daha çok tarihî-kültürel izleri aramak gerekir. 1926 yılında Bakü`de yapılan I. Türkoloji Kurultayda iştirak eden Fuad Köprülü (1890-1966) Türk varyantlarını ses, şekil ve cümle yapısı açısından mukayese ederek edebî dil hakkında şöyle bir sonuca varır: " Konuyu sentaktik yönden ele alalım. Bu açıdan bu lehçeler arasında büyük fark var mı? Elbette yok. Bu dillerin morfolojik yapısında büyük sapmalar mevcut mu? Elbette yok? Ben şöyle düşünüyorum, ümumî edebî dil olamaz diyenler meseleyi zamanından önce ele aldılar ve bu konuda peygamberliğe gerek yok" (Nerimanoğlu 2006: 293)

1920`li yıllardan itibaren isim değişerek modernize olmuş Sovyetler Birliği döneminde dil politikası bir devlet siyaseti olarak daha katı uygulamaya konuldu. Hedeflenen kısa bir zamanda yerel dillere dayalı sistemli birer yazı dilleri oluşmaya başladı.

Kaynakça

AKPINAR, Yavuz (2001), "Gaspıralı`nın Türk Diline Bakışı", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,** Ankara, Sayı: 12: 1.

AKPINAR, Yavuz (2013), ***Çağdaş Türk Edebiyatları-I***, Eskişehir: Anadolu Universitesi Yay.

AVŞAR, Abdulhamit (2012), "Türkiye- Azerbaycan İlişkilerinde İleti Kaynağı Olarak Birey", **Atatürk Üniversitesi İletişim Dergisi,** Ocak, Sayı 3: 1-18.

DEVLET, Nadir (1999), ***Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917),*** Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

EROL, Ali (2011), "Modern Azerbaycan Edebiyatının Kuruluş Yıllarında Türkçe Meselesi", **Turkish Studies,** Volume 6/1 Winter: 1042-1057.

GEORGEON, François (1986), ***Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935),*** (Çev. Alev Er), Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

GASPIRALI, İsmail (2008), ***Seçilmiş Eserleri: III, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları***, (Haz. Yavuz Akpınar), İstanbul: Ötüken.

GASPIRALI, İsmail (2008), ***Seçilmiş Eserleri: 2, Fikrî Eserleri***, (Haz. Yavuz Akpınar), İstanbul: Ötüken.

HÜSEYNZADE, Ali Bey (2007), ***Seçilmiş Eserler***, Bakü: Çaşıoğlu Neşriyatı.

HÜSEYNZADE, Ali Bey (2007), ***Seçilmiş Eserleri***, Bakü: Şark-Garp Neşriyatı.

HASANOVA, Sedaget (2006), ***"Füyuzat" Jurnalı ve Dil Problemleri***, Bakü: Elm.

HASANOVA, Sedaget (2006), ***"Füyuzat" Jurnalı ve Edebi Dil,*** Bakü: Elm.

HEYD, Uriel (2010), ***Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri***, (Çev. A.Göke Bozkurt), İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.

KIRIMLI, Hakan (2010), ***Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916),*** Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

LEWİS, Bernard (1996), ***Modern Türkiyenin Doğuşu*** (6. Baskı) (Çev. Metin Kıratlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Füyûzat (1906-1907), (2007), (Hazırlayan Ofelya Bayramlı), Ikinci neşr, Bakü: Çaşıoğlu.

SWİETOCHOWSKİ, Tedeusz (1988), ***Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan`I 1905-1920,*** İstanbul: Bağlam Yayınları

SWİETOCHOWSKİ, Tadeusz (1991), "1920 Öncesinde Rus Azerbaycan`ında Millî Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası", (Çev. Saadettin Gömeç), (Bu makale **Ethnic and Racial Studies,** 14/1, London sayısında yayınlanmıştır).

ÖKSÜZ, Yusuf Ziya (1995), ***Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi***, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TOKLUOĞLU, Ceylan, (2015), "Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe", http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/004-Ceylan-Tokoglu.pdf (erişim tarihi: 15.12.2015)

UYGUR, Erdoğan (2010), "Azerbaycan Matbuatında Füyûzat Dergisi", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,** Cilt 7, Sayı 2 (Haziran): 150-176.

UYGUR, Erdoğan (2007), "Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebi Dil Tartışmaları", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 4 (Aralık): 53-64.

UYGUR, Erdoğan (2005), "Celil Memmedguluzade'nin Anamın Kitabı Piyesinde Dil ve Kimlik Şuuru", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi-Turkish Journal of Social Research**, yıl 9, sayı 3 (Aralık): 9-18.

http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/erdogan_uygur_anamin_kitabi.pdf) (erişim tarihi 14.02.2014)

JOHANSON, Lars (2002), "Türk Yazı Dillerinin ve Yazı Sistemlerinin Geçerliliğine Dair", (Çev. Mustafa Uğurlu), **Türkbilig,** 2002/4: 71-79

VELİYEV, Şamil (2009), ***"Füyuzat" Edebi Mektebi***, Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyyatı

Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı (1839-2000), (2005), Ed. Ramazan Korkmaz, Ankara: Grafiker Yayınları.

YILDIRIM, İrfan Murat (2013), "Azerbaycan`da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi***,* Sayı: 2/2: 147-160

ZENKOVSKY, Serge (2000), ***Rusya`da Türkçülük ve İslam***, (Çev. Ali Nejat Ongun), Ankara: Günce Yayıncılık.

1926-cı İl I Bakı Türkoloji Tükoloji Gurultayı, (2006), Haz. Kamil Veli Nerimanoğlu, Alihaydar Ağakişiyev, Bakü: Çinar-Çap.